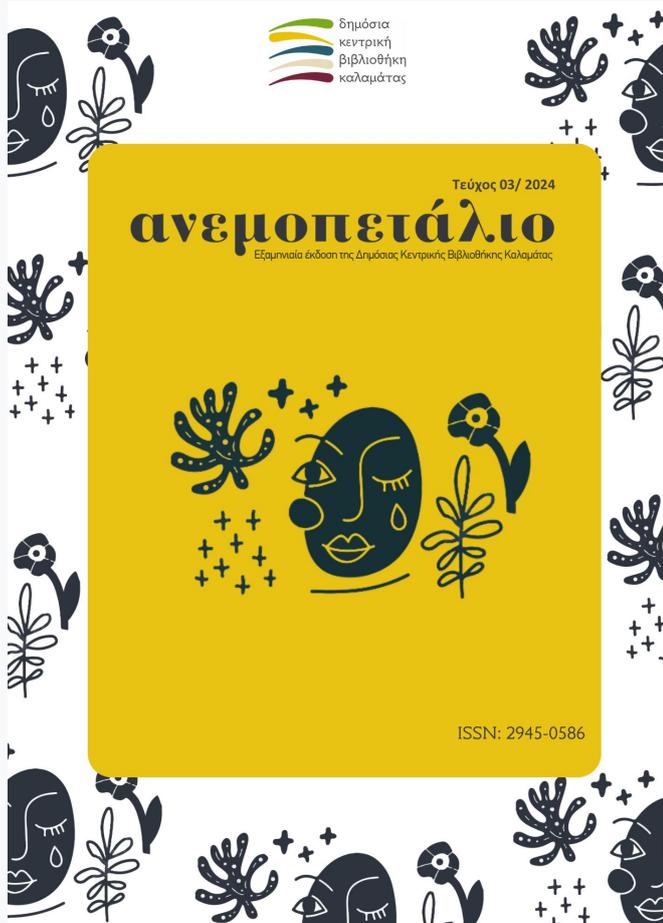

Ανεμοπετάλιο

Τόμ. 3, Αρ. 3 (2024)

Ανεμοπετάλιο

Οι Απαρχές του Εξεταστικού Ζητήματος στην Εκπαίδευση: Δυσλειτουργίες και Αναθεωρήσεις

Σοφία Κανταράκη

doi: [10.12681/anem.38425](https://doi.org/10.12681/anem.38425)

Copyright © 2024, Σοφία Κανταράκη

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-nd4/#).

Οι Απαραχές του Εξεταστικού Ζητήματος στην Εκπαίδευση: Δυσλειτουργίες και Αναθεωρήσεις

Σοφία Κανταράκη

Δρ Ιστορίας, ΠΤΔΕ Θεσσαλίας
skantaraki@uth.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το εξεταστικό ζήτημα και η σύστοιχη ιδεολογία που συμπυκνώνει, ως σημαίνουσα πτυχή της εκπαίδευσης, θα απασχολήσει πολυεπίπεδα τους κατά περιόδους ιθύνοντες υπουργούς Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και θα διέλθει από αρκετές διακυμάνσεις, οι οποίες χρωματίζονται κοινωνικά και ιδεολογικά. Είναι σημαντικό ότι ο δημόσιος χαρακτήρας των εξετάσεων πιστοποιούσε τον βαθμό ικανότητας του προσωπικού και της συνολικής λειτουργίας του σχολείου. Παρόλα αυτά η ίδια η σχολική πραγματικότητα θα αναδείξει κατά καιρούς δυσλειτουργίες της εξεταστικής διαδικασίας που καταστρατηγούσαν και υπονόμευαν τον παιδαγωγικό της ρόλο. Στη σύντομη αυτή αναδρομή διαφαίνεται ο εύθραυστος χαρακτήρας των εξετάσεων και η αποτύπωση αυτού στα εκπαιδευτικά πράγματα.

ΟΙ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ

Οι εξετάσεις των δημοτικών σχολείων συνδέονται με τον νόμο «περί δημοτικών σχολείων» του 1834 και εν συνεχεία με τις αλλαγές που ακολούθησαν για την οργάνωση και διεξαγωγή της διδασκαλίας με την εφαρμογή της συνδιδασκτικής το 1881. Αρκετά στοιχεία ανασύρουμε από τις «Στοιχειώδεις πρακτικά οδηγία της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις δημοτικοίς σχολείοις» του Γενικού Επιθεωρητή Δ.Γ. Πετρίδη και τη «Διδασκαλική» του Σπ. Μωραίτη (Κανάκης, 1995).

Οι λεπτομέρειες διεξαγωγής των εξετάσεων ακόμη και τα σχετικά για τα διδακτήρια, τις αίθουσες, τα θέματα κ.ά., είχαν ρυθμιστεί με την 7538/28.1.1835 εγκύκλιο της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (Κανάκης, 1995). Σύμφωνα με αυτήν η προετοιμασία των διδασκτριών αποτελούσε υποχρέωση της κοινότητας ή του δήμου, καθώς έπρεπε να φροντίσει «...πρεπόντως τα διδακτήρια δια την εξέτασιν..., ώστε αυτή η ημέρα να γίνη χαρμόσυνος δια τον διδάσκαλον και τον μαθητήν» (Βενθύλος, 1884). Οι μαθητές του δημοτικού σχολείου υποβάλλονταν κάθε εξάμηνο σε δημόσιες προφορικές εξετάσεις, χειμερινές και θερινές, για την προαγωγή τους στην επόμενη τάξη, παρουσία της διορισμένης από τα προβλεπόμενα από τον νόμο του 1834 (κεφ. Ε', άρθρο 56) ειδικής εξεταστικής επιτροπής. Χρέος του διδασκάλου ήταν από τη μια

να δώσει λόγο στον δήμο για τη γενική κατάσταση του σχολείου, τον τρόπο διδασκαλίας του και την πρόοδο των μαθητών και από την άλλη να εξετάσει τους μαθητές, δείχνοντας παράλληλα στους παρόντες τα τετράδιά τους από διάφορα μαθήματα. Στην εξέταση του μαθητή μπορούσε να παρέμβει και μέλος της επιτροπής (Βενθύλος, 1884). Στη διαδικασία αυτή, υπό τη μορφή «θεάματος», προσκαλούνται μέλη πολιτικών και εκκλησιαστικών αρχών, καθηγητές και διδάσκαλοι ανώτερων σχολείων και φυσικά οι γονείς. Ήταν σύνηθες από τη μια οι διδάσκαλοι να εκθειάζουν πανηγυρικά το έργο τους και να αυτοπροβάλλονται, ενώ από την άλλη οι μαθητές να υφίστανται το μαρτύριο της εξέτασης αλλά και των αιφνιδιαστικών ερωτήσεων από μέλη της παριστάμενης εξεταστικής επιτροπής. Για την αποφυγή αυτών των παρεκτροπών, όμως, το Υπουργείο θα ορίσει νέα εγκύκλιο (Βενθύλος, 1884).

Μετά την απομάκρυνση του Ι. Κοκκώνη, ο διευθυντής των Δημοτικών σχολείων Γ. Παπαδόπουλος κυκλοφορεί έναν σύντομο αλλά δομημένο Οδηγό για τους διδασκάλους με τίτλο «Δοκίμιον πρακτικών οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και κορασίων». Αναφερόμενος στο θέμα των ενιαυσίων εξετάσεων των μαθητών αλλά κυρίως και στη διαρροή των θεμάτων από τους διδασκάλους, υποστηρίζει τα εξής: «οι ενιαύσιαι εξετάσεις δεν δύνανται να έχωσιν άλλον σκοπόν, παρά να φωτίσωσι την κοινωνίαν και την κυβέρνησιν περί της καταστάσεως του σχολείου. Πόσον λοιπόν εξευτελίζονται οι διδάσκαλοι; Όσοι εκ των προτέρων προσδιορίζουσι και κρυφίως τα εξεταστέα εις τους μαθητάς, απατώντες μεν την πατρίδαν, συνομοτούντες δε επί τούτω μετά των παιδων, επί ολέθρω της συνειδήσεως αυτών;» (Παπαδόπουλος, 1866). Δεν διστάζει να χαρακτηρίσει ως εξευτελισμό και συνωμοσία τις διαρροές των θεμάτων εκ μέρους των διδασκάλων, καθώς το φαινόμενο είχε πάρει μεγάλες διαστάσεις, γεγονός που δεν αφήνει ασχολίαστο ο Τύπος. Κατά τα άλλα ο ίδιος παραμένει υπέρμαχος των δημοσίων εξετάσεων και της απονομής βραβείων, παρουσία των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών, οι οποίοι κατά τη γνώμη του ευαρεστούνται με το θέαμα και τις αποδόσεις των παιδιών τους.

Από τον Ιούλιο του 1874 οι εξετάσεις γίνονται πιο πανηγυρικές και πομπώδεις. Σε αυτό συνέβαλε η νέα εγκύκλιος του Υπουργείου (4907/2-Ιούλιος 1874) προς τους Νομάρχες και τους Επάρχους του κράτους, η οποία ανάμεσα στα άλλα εντέλλεται η ανακήρυξη του ονόματος του βραβευομένου μαθητή να γίνεται με τον επισημότερο τρόπο και «όσον οίον τε πανηγυρικότερον και δημοτελέστερον». Μάλιστα προτρέπει αυτή η βράβευση να δημοσιευτεί «δια των επιτοπίων εφημερίδων» (Βενθύλος, 1884).

Τροποποίηση της διαδικασίας των εξετάσεων θα γίνει από το 1880 και μετά. Χειμερινές και θερινές εξετάσεις θα διεξάγονται δυο φορές τον χρόνο, ενώ θα διατηρηθεί ο πανηγυρικός και επιδεικτικός χαρακτήρας. Η πενταμελής εξεταστική επιτροπή θα διευθετούσε μαζί με τον διευθυντή και τους διδασκάλους ζητήματα, όπως εξέταση μαθητών, βαθμολογία, συνυπογραφή απολυτηρίων

κ.ά. Με το απολυτήριό τους αυτό εγγράφονταν αργότερα στην πρώτη τάξη του Ελληνικού σχολείου. «Όσοι δε εξ αυτών αποπερατώσωσι τα μαθήματά των, λαμβάνουσι απολυτήριον δι' ου δύναται οι βουλόμενοι να καταταχθώσι εις τα ελληνικά σχολεία» (Σκορδέλης, 1890). Ωστόσο, αναφορές επιθεωρητών κάνουν λόγο για παρέμβαση των παρευρισκομένων στις ερωτήσεις προς τους μαθητές. Για τους γονείς οι τελικές εξετάσεις αποτελούσαν δείγμα της προόδου των παιδιών τους και συνδυάζονταν με θεαματικές επιδείξεις. Την ικανοποίηση των γονέων κατά τη διάρκεια των εξετάσεων αναφέρει ο Σκορδέλης στο «Ημερολόγιο δημοδιδασκάλου», γράφοντας ότι «απλοϊκοί πολίται και μη έχοντες τα φώτα της εξεταστικής επιτροπείας προφανώς ευχαριστούντο εκ των καταληπτών τούτων απαντήσεων των παιδων» (Σκορδέλης, 1885). Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα στον διδασκαλικό του Οδηγό θα επισημάνει ότι «τας δημοσία γινομένας εξετάσεις του δημοτικού σχολείου αποδεχόμεθα, όχι όμως ως δοκιμασία τινά της προόδου των μαθητών. Διότι ως τοιαύται είναι απατηλαί, αλλά μάλλον ως λαϊκή εορτή των γραμμάτων ή των μουσών» (Σκορδέλης, 1890).

Το 1896 ο τρόπος εξέτασης των μαθητών επανακαθορίζεται με το διάταγμα «Περί εγγραφής και εξέτασεως των μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσεως» (Βενθύλος, 1884). Η αύξηση των μαθητών στα δημοτικά σχολεία αλλά και η εφαρμογή των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων (ερβαρτιανή) θα συμβάλουν ώστε και ο καθημερινός έλεγχος επίδοσης αλλά και η διεξαγωγή των δημοσίων προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων να γίνει αυστηρότερη και πιο επιλεκτική. Αυτό σημαίνει ότι καθιερώνονται πλέον οι γραπτές εξετάσεις, η αριθμητική βαθμολογία και η ετήσια προαγωγή και στασιμότητα των μαθητών. Οι χειμερινές εξετάσεις καταργούνται, ενώ οι προαγωγικές και απολυτήριες θα γίνονται δημόσια το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου (Κανάκης, 1995).

ΟΙ ΕΞΕΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ

Στη Μέση Εκπαίδευση η διεξαγωγή των εξετάσεων διαφοροποιείται. Κοινό επιζητούμενο ως προς τη διεξαγωγή τους αποτελούσε η ορθή εξεταστική και βαθμονομική πρακτική, η αμεροληψία των δασκάλων (υπερβολική αυστηρότητα ή επιείκεια στις γραπτές και προφορικές «επί προβιβασμώ» εξετάσεις), το αδιάβλητο επιλογής των θεμάτων και γενικότερα ο καθορισμός αυστηρού αλλά κι ορθού ελέγχου εισαγωγής και απόλυσης των μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης. Όσον αφορά στα «λυτέα» θέματα, τη δεκαετία του 1870 αναγνωρίζεται και επικυρώνεται η παρέμβαση του καθηγητικού συλλόγου των γυμνασίων στην επιλογή των «εξεταστέων τεμαχίων» για κάθε εξεταζόμενο μαθητή, ο οποίος δεν κληρώνεται αλλά διαλέγει πια χωρίς να βλέπει, μέσα από την κληρωτίδα των θεμάτων, το θέμα στο οποίο θα εξεταστεί (Παρίσης, 1886). Η διαδικασία της κληρωτίδας για τις απολυτήριες εξετάσεις λίγο αργότερα θα καταργηθεί με νέο διάταγμα του 1877, το οποίο ορίζει τρία μόνο εξεταστέα ζητήματα για κάθε μάθημα, κοινά για όλους τους τελειόφοιτους του γυμνασίου (Νούτσος, 2004).

Στο Ελληνικό σχολείο και για το διάστημα 1834-1867 δεν προβλέπονταν εισιτήριες εξετάσεις, παρά μόνο κατατακτήριες, ενώ στο Γυμνάσιο απαιτούνταν αυστηρές προφορικές και γραπτές

εισιτήριες εξετάσεις. Οι εισιτήριες εξετάσεις στο Ελληνικό σχολείο, ως επακόλουθο μεταβολής των κοινωνικών όρων-συνθηκών αλλά και μιας περιόδου προβληματισμού, θα θεσμοθετηθούν τελικά επί θητείας του υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Χ. Χριστόπουλου το 1867, σε μια προσπάθεια «να μην πληρούνται πια τα σχολεία με αδυνάτους και να αναγκάζονται να δαπανώνται εις διδασκαλίαν πολύ κατωτέραν της προγεγραμμένης» (Μυλωνάς, 1995).

Αργότερα, με το κεφαλαϊώδους ρύθμισης διάταγμα της 11ης Μαΐου 1884, (Β. Δ 11/5/1884 «Περί εγγραφής και εξετάσεων μαθητών εν τοις εκπαιδευτηρίοις της μέσης εκπαιδύσεως», Εφημ. Της Κυβερνήσεως, 199/17-5-1884, τ. Α΄.) ως εισηγητική πρόταση του τρικουπικού υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Δ. Βουλπιώτη, έκτασης είκοσι μιας σελίδων και αποτελούμενο από 79 άρθρα, διαφαίνεται μια σοβαρή προσπάθεια επανακαθορισμού του πλαισίου της διεξαγωγής τους αλλά και πάταξης αυθαίρετων φαινομένων που απορρύνιζαν το σύστημα. Άλλωστε, και ο ίδιος ο υπουργός δεν διστάζει να παραδεχτεί πως «εν τοις πλείστοις γυμνασίοις, ως εκ των γραπτών ζητημάτων εμφανίζεται», η διδασκαλία ήταν «πλημμελής και άγονος, ήκιστα δε ζηλωτοί ελέγχονται οι καρποί αυτής» (Νούτσος, 2004). Το νέο διάταγμα καθόριζε ότι τα θέματα των απολυτήριων εξετάσεων θα ορίζονται από επιτροπή του υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και όχι πλέον από τη γυμνασιακή εφορεία, παρέχοντας έτσι εγγυήσεις για την «αντικειμενικότητα» των εξεταστικών-βαθμονομικών πρακτικών, αφού έτσι περιόριζε την εξεταστική αυτονομία των καθηγητών, αποδυναμώνοντας τις έξωθεν συναφείς πιέσεις (Νούτσος, 2004). Παράλληλα ρύθμιζε θέματα απουσιών, εγγραφών, με ιδιαίτερη μνεία στους μαθητές των ιδιωτικών σχολείων αλλά και στους κατ' οίκον διδασκόμενους (άρθρο 15), οι οποίοι δεν θα μπορούσαν πλέον να εξετάζονται σε δημόσιο σχολείο που διδάσκει ο «κατ' ιδίαν διδάξας αυτούς καθηγητής» (Σκούρα, 2014). Στις διαρθρωτικές αλλαγές εντάχθηκε και η εξάβαθμη λεκτική βαθμολογική κλίμακα του 1836, η οποία σύμφωνα με τις νέες ρυθμίσεις μετατράπηκε σε δεκάβαθμη μεικτή.

Ωστόσο, το συγκεκριμένο διάταγμα, επιβεβαιώνοντας την κυρίαρχη και παγιωμένη πια τάση της εποχής για υπέρμετρη κοινωνική ζήτηση γυμνασιακών και πανεπιστημιακών σπουδών, καλείται να εξισορροπήσει την κατάσταση, εξυπηρετώντας μια σφικτή δημοσιονομική πολιτική, ανακόπτοντας την ανεξέλεγκτη γυμνασιακή «εισοδή», σε αναντιστοιχία με την επαγγελματική-τεχνική. Αναμφισβήτητα αυτές οι αλλαγές, ειδικά στη βαθμολογική βαθμίδα, η οποία λειτουργεί με τη μορφή δείκτη, σχετίζονται με την ανάγκη κοινωνικού ελέγχου της «ροής» του μαθητικού πληθυσμού, αποσκοπώντας στο να αποθαρρύνουν το μαζικό «πέρασμα» στην Μέση εκπαίδευση (Μυλωνάς, 1998). Παρόλα αυτά το διάταγμα θα ισχύσει μόνο για έναν χρόνο, αφού οι εκλογές ανέδειξαν δηλιγιαννική κυβέρνηση, της οποίας ο νέος υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Α. Ζυγομαλάς δεν θα ευθυγραμμιστεί με τη φιλοσοφία του προκατόχου του, απορρίπτοντάς το.

Το φαινόμενο αυτής της εκπαιδευτικής «αύξησης», ειδικά στην Μέση εκπαίδευση, εντοπίζεται πιο έντονα στην τρικουπική περίοδο (1875-1894). Κατά τον Τσουκαλά (1998), η δευτεροβάθμια

εκπαίδευση λειτούργησε, γενικά, σαν εφελτήριο κοινωνικής κινητικότητας αποτελώντας προϋπόθεση μετάπλασης γόνων αγροτικών οικογενειών σε δυνάμει και ενεργεία μικροαστούς. Την περίοδο αυτή παρατηρείται άνοδος των μαθητικών ροών σε όλες τις βαθμίδες, με διπλασιασμό του σώματος των μαθητών, γεγονός που ενδεχομένως σχετίζεται με τους κοινωνικούς-οικονομικούς μετασχηματισμούς της εποχής, οι οποίοι *σχετίζονται, αντανακλώνται και επιδρούν στη συμβατότητα της εκπαίδευσης και του χώρου εργασίας (Μυλωνάς, 1998).*

Το εξεταστικό ζήτημα για το επιτελείο της τρικουπικής κυβέρνησης φαίνεται ότι λαμβάνει τη μορφή ασφαλιστικής δικλείδας ελέγχου για όλη τη μαθησιακή διαδικασία. Σε αυτό συνέβαλε και το γεγονός της συρροής πολλών κατοίκων της επαρχίας στην πρωτεύουσα, οι οποίοι απογοητευμένοι από τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης αναζητούσαν ευκαιρίες για εργασία, μόρφωση και κοινωνική άνοδο. Η πρωτεύουσα αρχίζει να αποκτά τη μορφή μιας προσοδοφόρας βάσης με κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτήρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η διαδικασία υιοθέτησης ενός αστικού τρόπου ζωής ήταν αυτόματη και πλήρης (Γκότση, 2004).

Νομοθετήματα (όπως του 1884) που αφορούν στις εξετάσεις σε συνδυασμό με τη γενικότερη δυστοκία που ξεδιπλώνεται γύρω από τη διεξαγωγή τους, αποτυπώνουν μια υπόρρητη προσπάθεια αλλαγής φιλοσοφίας του εξεταστικού ζητήματος στη βάση της κοινωνικής αναπροσαρμογής και των νέων εργασιακών δεδομένων. Υποστηριζόταν ότι ο αριθμός των εκπαιδευόμενων θα έπρεπε να είναι ανάλογος με την αγορά εργασίας και την κοινωνική κατανομή της.

Κοντολογίς, η θέση αυτή ενισχύει την άποψη ότι το διάταγμα του 1884, εξυψώνοντας τον κυρίαρχο ρόλο των εξετάσεων στη Μέση εκπαίδευση, δεν υπαγορεύτηκε από την «αλλαγή παιδαγωγικών αντιλήψεων (βελτίωση ή ενίσχυση, λόγου χάριν, του μηχανισμού μάθησης) αλλά από την αλλαγή του συσχετισμού των κοινωνικών δυνάμεων, δηλαδή δομικού τύπου ανακατατάξεις» (Σκούρα, 2014). Ακολουθώντας σταθερά την τρικουπική γραμμή σε συνάρτηση με την ιδεολογία του διατάγματός του, ο υπουργός Δ. Βουλπιώτης στις 25 Αυγούστου 1884, για το «συμφέρον» της υπηρεσίας, ως είθισται, και σύμφωνα με την τακτική των εκπαιδευτικών μεταβολών, θα προτείνει στον Βασιλιά την απόλυση του γυμνασιάρχη και των καθηγητών του Γυμνασίου στην Κόρινθο, διότι «πάντες οι καθηγηταί του εν Κορίνθω γυμνασίου, ου μόνον αντί δι' υγιούς διδασκαλίας να μορφώσωσι τους μαθητάς διέστρεψαν τον νουν αυτών, αλλά και ασύγγνωστον έδειξαν ολιγωρίαν προς εκπλήρωσιν του εαυτών καθήκοντος εν ταις άρτι γενομέναις απολυτηρίοις εξετάσειν» (Νούτσος, 2004).

ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ

Οι διατάξεις του 1884 αποσκοπούσαν εμφανώς στον περιορισμό των αυθαιρεσιών και στην ανάγκη διασφάλισης της εξεταστικής δοκιμασίας της προόδου των μαθητών. Οι προδιαγραφές της αμεροληψίας αλλά και ο δημόσιος χαρακτήρας των εξετάσεων πιστοποιούσαν τον βαθμό ικανότητας του προσωπικού και της συνολικής λειτουργίας του σχολείου. Ως προς αυτό επέδειξε σύμπνοια

πνεύματος αργότερα και ο υπουργός Αθ. Ευταξίας, εξάιροντας τις καταλυτικές βελτιώσεις ως προς την ορθή διεξαγωγή που επέφερε το εν λόγω διάταγμα στο εξεταστικό. Άλλωστε, ο ίδιος ως υπέρμαχος της αναγκαιότητας και της παιδαγωγικής συμβολής των εξετάσεων θα αναφέρει ότι «πανταχού οι θέλοντες εις τα σχολεία της Μ. Εκπαιδεύσεως υποβάλλονται εις εισιτηρίου και κατατακτηρίου εξετάσεις...οι εξετάσεις αύται έχουσι συν άλλοις και τον δε σκοπόν να γίνωνται δεκτοί εις την κατωτάτην βαθμίδα της Μ. Εκπαιδεύσεως μαθηταί, κεκτημένοι κατά προσέγγισιν και κατά το δυνατόν το αυτό ποσόν γνώσεων και δεξιοτήτων, όπερ είνε απολύτως αναγκαίον δι' αυτήν» (Ευταξίας, 1900).

Αν και ο Ευταξίας επιχείρησε να επιδιορθώσει τον εύθραυστο χαρακτήρα των εξεταστικών αναχωμάτων με εφαρμογή νέων διατάξεων στο εξεταστικό, χωρίς εν τέλει να το επιτύχει, ο διάδοχός του υπουργός Σ. Στάης είναι αυτός που θα επαναφέρει την παλιά τάξη πραγμάτων με την αποκατάσταση των παραδοσιακών σχέσεων εξουσίας των καθηγητικών συλλόγων και των απολυτηρίων εξετάσεων, με το να ξεκαθαρίσουν τα γυμνάσια από τους «ανίκανους» και «επιβλαβείς» μαθητές (Νούτσος, 2004).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βενθύλος, Γεώργιος (1884), *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδευσως*, τόμ. Α'. 1833-1883, Εν Αθήναις, παρά τω εκδότη Σ. Κ. Βλαστού, σ. 309

Γκότση, Ζωή (2004), *Η ζωή εν τη πρωτεύουση: Θέματα αστικής πεζογραφίας από το τέλος του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Νεφέλη, σ. 213.

Ευταξίας, Αθανάσιος (1894), «*Το έργον μου και το έργον του Χ. Τρικούπη εν τη παιδεία και τη εκκλησία*», Αγόρευσις εν τη Βουλή κατά την συνεδρίαν της 20 Δεκεμβρίου 1893, Εν Αθήναις. Τύποις «Εφημερίδος».

Ευταξίας, Αθανάσιος (1900), *Τα νομοσχέδια του Υπουργείου της Παιδείας*, Εν Αθήναις. Εκ του Τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.

Μυλωνάς, Θεόδωρος (1998), *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσως. Συμβολές*. Αθήνα, Gutenberg, σ. 233.

Νούτσος, Χαράλαμπος (2004), *Προτείνω την απόλυσιν. Η ιδεολογία της καθηγητικής ευθύνης το 19^ο αιώνα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, σ. 79.

Παπαδόπουλος, Γ. Γ. (1866), *Δοκίμιον πρακτικών οδηγιών προς τους διδασκάλους των εν Ελλάδι δημοσίων και ιδιωτικών στοιχειωδών σχολείων των αρρένων και κορασίων*, Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου Π. Α. Σακελλαρίου, σ. 52.

Παρίσης, Στέφανος (1886), *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις: Ήτοι συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1884-1886*, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου "Ο Παλαμίδης", τόμ. Α', σσ 225-250.

Σκορδέλης, Βλάσιος Γ. (1885), *Ημερολόγιον Δημοδιδασκάλου, ήτοι η παιδαγωγία εν τη πράξει*, Εν Αθήναις, παρά τω Εκδότη Ανέστη Κωνσταντινίδη, 117.

Σκορδέλης, Βλάσιος Γ. (1890), *Διδασκαλικός οδηγός: ήτοι θεωρητικός και πρακτικός οδηγός των Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων*, Εν Αθήναις, εκδότης Ανέστης Κωνσταντινίδης, σ. 103.

Σκούρα, Λ. (2014), Σκούρα Λ. (2014), *Η γενική πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα, 1862-1910*, *Θεσμοί, Αντιλήψεις, Ανισότητες, Μια ιστορική κοινωνιολογική προσέγγιση*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 188-190.